

דעת לשון

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה

ב

לשון לציון

בין מלח לאספלט - על שמותיו של ים
המלח במקרא ובספרות חז"ל

ישראל רוזנסון

קובץ מחקרים

לכבוד ד"ר ציון עוקשי עם פרישתו לגמלאות

עורכים

סיגלית רוזמריין וישראל רוזנסון

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה - ירושלים, תשע"ו (2016)

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת
שלומית זמיר

ISSN: 2412-5083

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה,
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכך** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

8	דבר העורכים
10	רשימת פרסומים – ציון עוקשי
13	שולמית אליצור פירושי מקרא בלשונם של פייטנים
23	אסנת בישקן מבנה ה'שואל ומשיב' במשנה לפי סדר נזיקין
35	חנוך גמליאל עוד על ההתאם בלשון המקרא
47	יהונתן וורמסר גישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא
67	שלומית זמיר מהגוש עד הגירוש – ביטויי עגה ושינויי משמע בלשונם של המתיישבים ביהודה, שומרון, עזה ובנימין
121	אפרים חזן שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד
131	מרים (לאור) כהנא שינוי המבנה התחבירי של המשפט ככלי לדרשת הפסוק בתרגום יונתן לנביאים
143	יוסף עופר טעמי המקרא וכורש המשיח
151	צופיה קרני על הקשר בין מגדר, דת ולשון
165	סיגלית רוזמרין 'כבתה השמש בצהרי היום' – לשון מודעות האבל על הרב עובדיה יוסף זצ"ל
229	ישראל רוזנסון בין מלח לאספלט – על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית	פרופ' שולמית אליצור
Stern College for Women of Yeshiva University	ד"ר אסנת בישקו
מכללת הרצוג	ד"ר חנוך גמליאל
מכללת אפרתה	יהונתן וורמסר
מכללת אפרתה	שלומית זמיר
פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת בר־אילן	פרופ' אפרים חזן
מכללת אפרתה	ד"ר מרים (לאור) כהנא
אוניברסיטת בר־אילן, האקדמיה ללשון העברית	פרופ' יוסף עופר
מכללת אפרתה	צופיה קרני
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמריין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

בין מלח לאספלט - על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

ישראל רוזנסון

מבוא

ענייננו בבחינת שמות ים המלח וכינוייו במקרא ובמקורות חז"ל שתוצע להלן, איננו מוסב רק לעצם המיפוי הלשוני, קרי לליקוט השמות המשובצים בטקסטים השונים, למיונם ולארגונם. העיסוק במגוון שמותיו של עצם גאוגרפי מפורסם מוביל לליבון מגוון השקפות העומדות בבסיס השימוש בשמות אלו ובניסיון לעמוד על טיבם האפשרי של 'הכרעות' ו'שיקולי דעת' - אפשר מודעים ואפשר שלא - שהובילו להעדפת שם או כינוי מסוים על חברו; וכל זאת בדגש מיוחד על מעמד שם המקום בעיצוב זיכרון מסוים הכרוך במערכת הדתית-תרבותית המעניקה את השם.¹ השמות משובצים בטקסטים העומדים למחקר, ואיננו יודעים אל נכון מה היו השמות שהשתמשו בהם כדיבור בשגרת היום-יום. אשר על כן אנו נוטים להבין את אזכור השם במקורותינו בעיקר על דרך השימוש הספרותי בו, וננתח כל שם בהקשרו בכתובים.

ענייננו העיקרי בדיון זה מוסב על שמות מקומות בספרות חז"ל וזיקתם לעולמם הלשוני והרוחני, אך משום שבחלקם שמות אלו משקפים מורשת מקראית שיקוף כזה או אחר, נפתח בדיון בשמות המקרא.²

שמותיו המקראיים של ים המלח

במקרא מצאנו שלושה שמות ברורים המתייחסים בלא ספק לים המלח: 'ים המלח', 'ים הקדמוני' ו'ים הערבה'.³ מבחינת מספר ההיקרויות ההבדל ביניהם איננו מכריע, ולעומת

1. כרקע כללי לנושא הזיקה שבין שמות לתרבות ראו קדמון, 1997.

2. את הנושא בכללותו חקר בעבר בעיקר יוסף ברסלבי והציגו בעבודותיו, שלא נס ליחן, ראו ברסלבי, תשט"ז, עמ' 269-270; הורוביץ, תרפ"ג, עמ' 319-321.

3. ברסלבי, תשט"ז, שם; ברושי, תשכ"ה, עמ' 692-693. בפרק יד בספר בראשית מצאנו גישה - עקרונית כמדומה - הבאה להטעים זיהוי שם אחד בשם אחר, הכרוך בשינוי שמות גאוגרפיים. עם זאת איננו תופסים את דברי הכתוב: "... עַמְק הַשְּׂדִיִּים הוּא יָם הַמֶּלַח" (בראשית יד, ג) כהודעה על שינוי שם גרידא. בלי להתעמק יתור על המידה בסוגיית משמעות 'עמק השידים', דומה כי גלום רמז בכתוב זה בדבר שינוי מהותי שחל בעמק הוא מעמק של 'שידים' לים של מלח. בדרך זו הלכו הקדמונים; יוסף בן מתתיהו, שלפיו: "...אבל כיום שנעלמה - סדום העיר נהפכה הבקעה ההיא לאגם הנקרא 'ים המלח' (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים [מהדורת ש' חגי], תשכ"ד, א 174). בתרגום השבעים תורגם 'עמק השידים': 'עמק המלוח' (על פי קרל, תשל"ט, עמ' 21), ובמדרש הגדול שנשתמרו בו מדברי חז"ל: "...שהיה בו בתחילה כל מיני מעדנים ובעוונם נהפך למלח" (מדרש הגדול בראשית, עמ' רלב). כללו של דבר לשיטתם, לפנינו רמז מטרים מסוים למהפכת סדום ועמורה.

זאת מבחינת ההקשר שבו הם מופיעים ההבדל ניכר ומשמעותי. נסקור אותם בקצרה. ים המלח (שש היקרויות): קשור מן הסתם למה שנדמה כטעמם המלוח של מימיו או למלח שהיו מפיקים בחופיו.⁴ ים המלח מופיע בהקשר ענייני, דהיינו בבוא הכתוב לציין בפשטות שם מקום, ובדרך כלל אגב תיאורים גאוגרפיים שיש בהם פירוט יתר: "כָּל אֲלֵה חָבְרוּ אֶל עֵמֶק הַשְּׂדִים הוּא יָם הַמֶּלַח" (בראשית יד, ג);⁵ "מִקְצֵה יָם הַמֶּלַח מִן הַלְשָׁן הַפְּנֵה נִגְבָּה" (יהושע טו, ב), ועוד.

הים הקדמוני (שלוש היקרויות): קשור להימצאו במזרח ארץ כנען, וקשור למבט קדימה-מזרחה המבסס את מערכת הכיוונים המקראית.⁶ נזכר בדרך כלל בהקשרים מליציים ובהקשר ברור של הנגדה ל'ים האחרון': "...תִּצְיָם אֶל הַיָּם הַקְּדָמוֹנִי וְחִצְיָם אֶל הַיָּם הָאֲחֵרוֹן" (זכריה יד, ח); "...אֵת פְּנֵיו אֶל הַיָּם הַקְּדָמוֹנִי וְסָפוּ אֶל הַיָּם הָאֲחֵרוֹן" (יואל ב, כ). ביחזקאל, בפרשת גבולות העתיד, המוטיב מובא בסמוי: "...מִגְבוּל עַל הַיָּם הַקְּדָמוֹנִי" (יחזקאל מז, יח). 'הים האחרון' - הנגדי - לא נזכר כאן במפורש, אך משום שבאותו העניין מוזכר 'הים הגדול' (שם, טו) אפשר לגלות גם כאן את עקבות ההנגדה הזו. חשוב לציין כי השימוש ב'ים הקדמוני' משתלב בהדגשות אחרות של 'קדם' בקטע הנידון: "וּפִאֵת קָדִים... מִגְבוּל עַל הַיָּם הַקְּדָמוֹנִי תִמְדּוּ וְאֵת פִּאֵת קְדִימָה" (שם, יח), ועולה בקנה אחד עם מגמה להדגשת כיוון 'קדם' בספר יחזקאל כולו.⁷

ים הערבה (חמש היקרויות): זכה לפרשנויות רבות בהשוואה לכינויים האחרים. מובא במסגרת ביטויים כפולי כינוי: 'יָם הַעֲרָבָה יָם הַמֶּלַח' (דברים ג, יז; יהושע ג, טז; יב, ג). ברסלבי טען שהכפילות מקורה באילוץ המקרא להסביר את השם.⁸ נראה שביקש לומר כי מדובר בעצם ב'ים הערבה הוא ים המלח', שהפך למעין ביטוי מקוצר בהשמטת

4. ברושי, תשכ"ה, עמ' 693. בחרנו את הניסוח "מה שנדמה כטעמם המלוח של מימיו" משום שעדויות רבות מלמדות כי הטעם נתפס דווקא כמר. למשל בתיאור ים המלח של בן מתתיהו: "כי מימיו הם מרים" (יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים [מהדורת א' שמחוני], תשכ"ד ד, ח, ד). בתיאורו של הנוסע מבורדו: "מימיו מרים מאוד" (לימור, תשנ"ח, עמ' 36), וראו ברסלבי, תשט"ז, עמ' 274. מלוח נובע מנוכחות מלח בישול, ומר - מנוכחות מלחי מגנזיום וברום.

5. הכתוב מבקש מן הסתם ללמד בפסוק זה את הקורא היכן התרחשה העלילה, אך כנאמר בהערה 3, השימוש כאן בים המלח עשוי לשאת תכלית ספרותית - הדגשת מעבר של 'עמק השידים' (שתיהו משמעותו המדויקת אשר תהיה) לים המלח; מעין 'ארץ פרי למלחה'. בתרגום השבעים, שכותביו חשו בדקות זו, קראוהו 'עמק מלוח' (קלר, תשל"ט, עמ' 21).

6. הראל, 1981.

7. אין זה רק משום שיחזקאל הגיע למסעיו הנבואיים מכיוון מזרח - ליתר דיוק, מכיוון צפון-מזרח. כיוון מזרח נזכר במפורש במקומות חשובים בספר: "...וּפְנִיָּהֶם קְדָמָה וְהֵמָּה מִשְׁתַּחֲוִיָּתָם קְדָמָה לְשִׁמְשׁ" (יחזקאל ח, טז); "...וַיַּעֲמֵד עַל הַהָר אֲשֶׁר מִקְדָּם לְעִיר" (שם יא, כג); ויש בכך כדי להעניק לו משמעות ספרותית שתסביר את חזרתו בכמה מקומות.

8. ברסלבי, תשט"ז, עמ' 267-269.

'הוא'. לשיטתו, שם שיש להסבירו איננו שם יום-יומי, ויש בכך כדי להעיד על אופיו הספרותי. בן-שם טען כי 'ים הערבה' מלווה את ים המלח בהקשרים ששבטי עבר הירדן המזרחי מעורבים בהם. לעתים אזכורם מפורש: "וְלִרְאוּבֵנִי וְלִגְדֵי נַתַּנְתִּי... וְעַד יַם הָעֲרָבָה יָם הַמֶּלַח תַּחַת אֲשֵׁדֶת הַפְּסָגָה מְזֻרְחָה" (דברים ג, יז, וכן דברים ד, מט; יהושע יב, ג), ולעתים הוא סמוי: כיבושי ירבעם השני, שבתיאורם מוזכר ים הערבה, עוסקים במזרח הירדן (מלכים ב יד, כה), ודומה כי הדבר נכון במובן מסוים גם ביחס לאזכור ים הערבה בפרשת חציית הירדן (יהושע ג, טז), ששם מתרחש מעבר ממזרח הירדן למערבו. לשיטה זו, השם 'ים הערבה' משקף גם את נקודת מבטם של התושבים ממזרח, והוא - כך לטענת בן-שם - התפתחות לשונית אופיינית וייחודית לאזור זה.⁹ אם צודק בן-שם, מקופלת ב'ים הערבה' מגמה הפוכה ממגמת ה'ים הקדמוני', שניתן בוודאי מנקודת המבט של בני ארץ ישראל המערבית, שראוהו כמזרחי. אם פנינו לחקירת המציאות בממשותה ההיסטורית, טענה כטענת בן-שם כמעט שאיננה ניתנת להוכחה, והיא אף נחלשת משום שיחסיות מלאה והדדית בכיוונים - "מה שנראה לאחד מערכי מזרחי הוא לחברו" - קשור לתפיסה גאוגרפית מודרנית המצריכה מבט במפה מודרנית. ועם זאת לקשר בין 'מערב' ל'ערבה' עשויות להיות השתמעויות ספרותיות מסוימות. שמות מקראיים רבים קשורים במשחקי לשון, ויש מקום לומר דבר מה על משחק 'ערבה-מערב'. מבחינה אטימולוגית אין לגזור 'מערב' מ'ערבה' ולהפך, אך אין לבטל רגישות ליחסי משחק מצלול הקיימים ביניהם ועשויים להשפיע על האופן הספרותי ששיבצו את 'ים הערבה' בהקשר המצביע על מבט מערבה.¹⁰

הנה כי כן ההקשר של הופעת ים הערבה אכן מצביע על זיקה ספרותית מסוימת למבט ממזרח הירדן. עם זאת בסופו של דבר ההקשר הטקסטואלי-ספרותי שבו מובא 'ים הערבה' ברור מאוד. בפסוק שמוזכר 'ים הערבה' נמצא גם את ה'ערבה' עצמה: "וְהָעֲרָבָה וְהַיַּרְדֵּן וְגַבַל מִכְנָזַת וְעַד יַם הָעֲרָבָה יָם הַמֶּלַח תַּחַת אֲשֵׁדֶת הַפְּסָגָה מְזֻרְחָה" (דברים ג, יז, וכן יהושע יב, ג; דברים ד, מט).¹¹ יוצא מן הכלל לכאורה הוא הפסוק המציין את מעבר

9. בן-שם, תשי"ח, עמ' 395-396.

10. ניתן דעתנו למשחק לשון דומה במקצת: הזאב מאופיין במקרא באמצעות 'ערבה': "עַל כֵּן הִפֵּם אֲרִיָּה מֵעֵר וְזָאב עֲרֹבָת וְשָׂדֵדִים" (ירמיהו ה, 1), כשברור כי כאן 'ערבה' היא חבל ארץ. ומנגד, גם באמצעות 'ערב', המזכיר 'מערב': "וְיַחַדוּ מִן־אֲבֵי עֲרָב" (חבקוק א, ח); "שִׁפְטִיָּה זְאֲבֵי עֲרָב" (צפניה ג, ג).

11. בהקשר זה ראוי להזכיר את השימוש בנחל הערבה: "...וְלִחְצוּ אֶתְכֶם מִלְּבוֹא חֲמַת עַד נַחַל הָעֲרָבָה" (עמוס ו, יד). ברור שמצויר כאן גבול של ארץ ישראל. קצהו הצפוני, 'לבוא חמת', ידוע ומוכר, אך 'נחל הערבה' איננו משרת ברגיל בהקשרים דוגמת אלו. ואולם אפשר לראותו כמעין תחליף ל'ים הערבה' - ים המלח, שקצהו הדרומי אכן שימש נקודת גבול חשובה בגבולות ארץ כנען. לפי זה הערבה היא העומדת בבסיס ים הערבה, ובמקרה אחד גם נחל הערבה. איננו יודעים מדוע בחר הנביא בנחל דווקא - ואולי יש בכך עניין ציורי סגנוני - מכל מקום בפועל הכוונה כנראה לנחל האכזב האדיר הידוע היום בשם נחל הערבה, הנשפך לים המלח הדרומי, ויש בכך כדי להדגיש את החלק הדרומי של ים המלח, העומד בבסיס הגבול.

הירדן: "וַיַּעֲמְדוּ הַמַּיִם הַיַּרְדִּים מִלְּמַעְלָה... וַהֲיַרְדִּים עַל יָם הָעֲרָבָה יָם הַמֶּלַח תִּמּוֹ נִכְרְתוּ וְהָעַם עָבְרוּ נֶגֶד יְרִיחוֹ" (יהושע ג, טז), אך אין להתעלם ממשחק לשון משמעותי 'ערבה-עברו' הנמצא ברקע, שיש בו כדי להסביר את שיבוץ ים הערבה דווקא בהקשר הנידון.¹²

אלו השמות העיקריים, ובצדם ראוי לתת את הדעת לשם היחידאי 'ים יעזר'. ירמיהו בנבואתו על מואב מתאר גפן אשר 'נטישותיה' "עָבְרוּ יָם עַד יָם יַעְזָר נִגְעוּ" (ירמיהו מח, לב), והדעת נותנת שמדובר בים המלח. עם זאת אפשר שאין זה שם - אפילו לא במובן הספרותי הכללי - אלא מעין מליצה; יצירה מילולית מיוחדת לנבואה זו. מקצת ראייה לתפיסה זו עולה מישעיהו, שבנבואה דומה מאוד לזו של ירמיהו מדבר על 'ים' בלבד בלי לכנותו יעזר או בכל כינוי אחר (ישעיהו טז, ח). כיוון שבים המלח עסקינן, ראוי לציין כי יעזר המקראית שכנה סמוך לרבת בני עמון במרחק ניכר מים המלח, ולכאורה קשה לשער שאתר כה מרוחק העניק שם לימה. על רקע זה יובנו ההסתייגויות מראיית הכינוי 'יעזר' כמקורי וההצעות לקרוא גם בירמיהו 'ים' בלבד.¹³ אם כי - ובנקודה זו מעלים אנו הסתייגות להסתייגות - יש לזכור כי 'יעזר' הוא גם שמה של 'ארץ': "...אֶת אֶרֶץ יַעְזָר וְאֶת אֶרֶץ גְּלָעָד" (במדבר לב, א), כך שתחומה יכול להתקרב לים המלח יותר מתחום העיר לבדה - ולהצדיק במידת מה את השימוש בשם הזה, ולו כשם חלק מן הים¹⁴ שאימץ הנביא משיקוליו הספרותיים.¹⁵ ואכן, לדעתנו טמון כאן 'עוקץ' ספרותי ייחודי: "מִבְּכִי יַעְזָר אֲבָהָה לָךְ הַגִּפֶּן שְׂבָמָה נְטִישְׁתִּיךָ עָבְרוּ יָם עַד יָם יַעְזָר נִגְעוּ..." (ירמיהו מח, לב). כיוון שפתח ביעזר, שהיא-היא מוקד פסוקנו, סיים ב'ים יעזר' - ואין לדקדק כאן אחרי שם גאוגרפי מדויק. ומדוע 'ים'? אפשר כי בעסקו ב'בכי' ביכר להשתמש במטפורה (ואולי במטונימיה) כ'ים', המדגישה את הנוזל המלוח המזכיר את הדמעות,¹⁶ ועל כך נוסיף כי על דרך משחק המצלול, הדגשת 'יעזר' בפסוקנו מזכירה עזרה, ובנסיבות הללו יש בכך כדי לרמוז כי לא תהיה עזרה לבוכים.

אם נבוא לסכם, כדרכם של שמות גאוגרפיים מקראיים מרובים אפשר להעמיד לשמותיו השונים של ים המלח הסבר מציאותי וגאוגרפי בסיסי¹⁷ - 'ים המלח' על שום המלח, 'ים

12. מעבר להצבעה על עצם נוכחותם לא תמיד קל להצביע על משמעות משחקי לשון בהקשר נתון. לבד מערכם האסתטי הם באים מן הסתם להבליט דבר מה. בהקשר הנידון, כמובן על דרך השערה, באו להבליט את המעבר העומד כעניין מרכזי בסיפור חציית הירדן, נושאם של שני פרקים בספר יהושע.

13. לוינסטאם, תשכ"ה.

14. במקרא ידועים שמות לחלקי ימים; למשל: 'ים יפו' (דברי הימים ב, ב, טו); 'ים פְּלִשְׁתִּים' (שמות כג, לא).

15. מעניינת הזיקה בין יעזר למכוור. התרגומים הארמיים (התרגום המיוחס ליונתן והירושלמי) מתרגמים 'יעזר' - 'מכוור' (מכבר). בהקשר זה ראוי לזכור כי מכוור אכן צופה בכיור על ים המלח, כפי שהיטיב לציין בן מתתיהו (חגי, תשכ"ד ז, א). אם כן, היו מי שקשרו - ולו בעקיפין - את יעזר לים המלח!

16. ים כדמימי דמעות אינו מצוי במקרא, אך אין זה פוסל לחלוטין הבנה כמו זו שהוצעה למעלה.

17. על ההגיגון הגאוגרפי והטבעי המסתתר מאחורי שמות מקראיים ראו: אהרוני, תשמ"ז, עמ' 89-92.

הקדמוני' על שום מעמדו בין הימים בארץ ישראל, ו'ים הערבה' על שום זיקתו הגאוגרפית הברורה לערבה. עם זאת השימוש בשמות 'הים הקדמוני' ו'ים הערבה' משובצים בטקסטים השונים שיבוץ היוצר הקשר ספרותי ל'סביבתם הטקסטואלית'. בולט במיוחד בהקשר זה השם 'ים יעזר', שנבחר בגין הצורך לומר דבר מה על 'יעזור'. למקרא כל זאת נוכל לומר כי אף שלשמות 'הים הקדמוני' ו'ים הערבה' היגיון גאוגרפי, השם 'ים המלח' הוא ששירת כמדומה כשם שגרתי, ואף שקשה להוכיח זאת מן הסתם היה השם המקובל גם בשפת הדיבור היום-יומית.

השמות שאחר המקרא

בפרק זה נאמר דבר מה על השמות שאחר המקרא, בהתמקדות בשלוש נקודות עיקריות. ראשית נבחן מה עלה להם לשמות המקראיים ים הקדמוני וים הערבה. כמו כן נבחן האם מלח הוא תוארו של ים המלח בלבד, ולבסוף נבחן מהם השמות החדשים שנוספו במהלך התקופה.

א. השמות המקראיים בספרות חז"ל

אשר לחז"ל, השמות 'ים הערבה' ו'ים הקדמוני' כשמות ישירים-ענייניים נעלמו כמעט לגמרי.¹⁸ ולא זו בלבד גם כמושאים לדרשנות המפרשת את השמות הללו בדרך מדרכי המדרש היוצר, הם רחוקים מאוד מלהיות נפוצים.¹⁹ משלושת השמות המקראיים העיקריים נותר אפוא על כנו 'ים המלח' לבדו, לעתים בארמית 'ימא דמלחא', וזהו כינויו גם בכל היקריותו בתרגומים השונים לארמית, מן הסתם מתוך הבנת המתרגם כי כינוי זה הוא המוכר לקוראיו.²⁰

להלן נטען כי ים המלח בולט מאוד במיוחד במקורות ארץ ישראלים, ולכאורה יש בכך כדי להעיד על העדפת שם זה בעולמם של חכמי ארץ ישראל.

ב. על המלח שבשם הים - ים המלח שאינו ים המלח

כנאמר לעיל, השם 'ים המלח' נגזר מן הסתם מהתפיסה בדבר מליחותו הרבה או מהמלח שהיו מפיקים בחופיו. ואולם מליחות מאפיינת - אף שבשיעורים נמוכים יותר - גם את

18. להלן, בהערה 38, נזכיר שימוש אחד, וגם במקרה זה הדברים מצטיירים כדרשנות.

19. למיטב ידיעתנו יש דרשה ל'קדמוני' אך לא ל'ערבה': "את פניו אל הים הקדמוני - שנתן עינו במקדש ראשון והחריבו והרג תלמידי חכמים שבו..." (בבלי, סוכה נב ע"א). דרשה זו מובאת בכמה מקומות נוספים: אליהו רבה, פרשה ד, מהד' איש שלום, ועוד. בתרגומים הארמיים תורגמו 'ים הערבה' ו'ים הקדמוני' תרגום פשוט: 'ימא דמישרא' ו'ימא מדיחנא', בשונה מתרגום שמות כמו שמותיו השונים של החרמון, שנשזרו בהם יסודות מדרשיים מובהקים.

20. על מגמה זו ראו: קומלוש, תשל"ג, עמ' 221-222.

הים התיכון. טרם ניגע בשמות הים במקורות חז"ל עצמם, ראוי להפנות את תשומת הלב לשימוש מעניין המצביע על בעייתיות עקרונית ב'מליחות' כמרכיב בשמו של ים. במגילה חיצונית לבראשית נכתב: "...וסחרת מן ליד ימא רבא דן די מלחא..." (דף XXI).²¹ התרגום לפי אביגד וידין, מהדירי המגילה ופרשניה: "וסבבתי מן ליד ים המלח הגדול הזה...". אם כן המלח הוא מרכיב בשם הים הנידון, ולשיטתם אולי אף אפשר להבין כי מדובר ב'ים המלח', אם כי למיטב ידיעתנו התיאור-אפיון 'גדול' לים המלח אינו מצוי בספרות העתיקה. נהפוך הוא, 'גדול' נשמר לים אחר; 'הים הגדול' נתייחד במקרא ככינויו האופייני של הים התיכון,²² וגם חז"ל השתמשו בו שימוש דומה.²³ בפשטות נראה כי לפנינו ביטוי מורכב - מעשה הכלאה לשוני. יש בו השאלה מ'הים הגדול' - ידוע במקורותינו גם בתרגומו הארמי 'ימא רבא'²⁴ - אל ים המלח, הלא הוא 'ימא דמלחא' בארמית. רק בדוחק רב נוכל לפרש כי השעטנו הזה נועד לפאר את ים המלח, שלצורך העניין הנידון במגילה ראוהו כגדול, והדעת נותנת שהכוונה הייתה לומר דבר מה על מליחות הים הגדול דווקא. אכן, העיון בגאוגרפיה של המסע המתואר ב'מגילה לבראשית' מצביע על העדפת הפרשנות הרואה בים הנידון את 'הים הגדול', שלצורך העניין כונה גם 'המלוח',²⁵ וסמך לכך בתיאור גבולות 'שם', המזכירים את מהלכו של אברהם במגילתנו, מהלך שבעיקרו מצוי גם בספר היובלים.²⁶

21. אביגד וידין, תשי"ז, עמ' לח.

22. בולט במיוחד בפרשות העוסקות בגבולות: במדבר לד, ו-ז; יהושע א, ד; שם ט, א; שם טו, מז; שם כג, ג. שלא כ'ים האחרון' המובא בהגדה ל'ים הקדמוני'. על השימוש האשורי והמצרי ראו: מלמט, תשכ"ה, עמ' 85; מלמט, תשי"ט, עמ' 68.

23. זהו בלא ספק הכינוי הנפוץ לים התיכון בדברי חז"ל. נזכיר שני הקשרים גאוגרפיים: האחד זיקתו לכרמל: "...אדם עומד בראש הר הכרמל ויורד וטובל בים הגדול ועולה..." (ירושלמי, ברכות פ"א ה"א, ב ע"ב); "שאיין הים הגדול מקיאה לימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא..." (ספרי דברים שנד, עמ' 416); והאחר - זיקתו למקומות מפורסמים במרחב הים התיכון: "המוצאים' זה הים הגדול. ולמה נקרא שמו מוצאים? כנגד שני פעמים שיצא, אחד בדור אנוש ואחד בדור פלגה. רבי לעזר בשם רבי חנינה, בראשונה יצא עד קלבריאה ובשנייה עד קפי ברבריאה..." (ירושלמי, שקלים פ"ו ה"ב, נ ע"א). מדובר קרוב לוודאי בחופי איטליה ובחופי המגרב.

24. דוגמת המקור שהובא למעלה, הנוגע לימים שבגבולות הארץ.

25. המסע מתחיל מ'נהר גיחון', הוא הנילוס, ממשיך אל הים ומשם להר השור, כנראה טורוס אמנוס, ומשם סובב 'מן ליד ים המלח הגדול הזה' ליד 'הר השור' מזרחה אל 'נהר פרת', אביגד וידין, תשי"ז, עמ' לח, וראו הזיהויים הגאוגרפיים בעמ' כב-כו. כלומר מסע זה מתנהל בעצם לאורך חופי הים התיכון עד לנקודת ה'סיבוב', מזרחה. זהו ההיגיון הגאוגרפי הכללי, אך צריך לזכור שמנקודת התצפית אליבא דמגילה חיצונית 'רמת חצור', שבכלליות מודעת היטב לגאוגרפיה של ארץ ישראל, אפשר להשקיף לים המלח, כך שאולי במציאות נתן הים המלוח הזה השראה מטימת לכינוי המיוחד 'ים המלח הגדול'.

26. כך על פי אביגד וידין, תשי"ז, עמ' לח. לענייננו חשוב לציין כי בתיאור זה של ספר היובלים נזכר במפורש 'הים הגדול' בלי כל תוספת בדבר מליחותו. ראו: ספר היובלים ח, יב, יד, כג. על הזיהויים של תיאוריים אלו ועל משמעותם, ראו: שמידט, 1989.

מבחינה עקרונית דיון זה מצביע על שימוש אפשרי בתואר 'מלוח' או במרכיב השם 'מלח' לאפיון הים הגדול. איננו יודעים להצביע על שימוש מפורש כזה בדברי חז"ל, ומצד הקשרם הפשוט נראה כי בדברם על ים המלח התכוונו לאגם הידוע מימים ימימה בשם הזה. ואולם נראה כי השימוש במילה 'מלח' או 'מלוח' לאפיון הים התיכון מצוי בספרות הגאונים ובתעודות הגניזה. כך בפיוט גשם לשמיני עצרת של רבי פנחס מכפרא: "כי להרע ולהיטיב נבראו שבעת מיני מים / מתוקים מרים מלוחים סרוחים רתוחים ואבק ועפר מים / ...סרוחים כימה דסדום הסרחתה מים / מלוחים כים הגדול המלחתה מים...".²⁷ אין רבותא כמובן בעצם ייחוס המלח לים הגדול, אלא שבהעמדת ים המלח ('ימה דסדום') מול הים הגדול, ובהקשר הזה דווקא ייחוס המליחות לים הגדול, יש מן המפתיע. אולי הדברים קשורים ללשון הגאוגרפית של העת ההיא - כינוי ים המלח בפי הגאוגרפים הערבים 'הימה המסריחה',²⁸ וכינויו הערבי של הים התיכון 'ים המלח',²⁹ שימוש שהשתקע קרוב לוודאי בדברי הרמב"ם,³⁰ ובכתיבה הגאוגרפית היהודית בימי הביניים, למשל, תיאורי הארץ בהקשרים של כתיבת מקומותיה הקדושים: "עכו היא על שפת הים הגדול ים המלח" (אלה מסעי בני ישראל, דף יב),³¹ ואולי אף יש בו בשימוש זה כדי לבאר מגוון טעויות בנוסח הש"ס.³² מכל מקום למראה הערתנו לעיל, אין להוציא מכלל אפשרות כי שיבוץ 'המלח' בכינויים הקשורים בים התיכון שורשיו בלשון קדומה יותר, שמצאה ביטויה במגילה החיצונית. ועם זאת בעסקנו בספרות חז"ל אין הוכחה ישירה ש"ם המלח' היה נפוץ ככינוי רווח לים התיכון; בהקשריה הפשוטים ספרות זו המשיכה לכנותו הים הגדול.

27. אליצור, תשס"ד, עמ' 474.

28. ברסלבי, תשט"ז, עמ' 268.

29. ראו דיונו היסודי של גיל, תשמ"ג, עמ' 167-168, הערה 312.

30. הרמב"ם משתמש בדרך כלל ב"ים המלח" וב"ים הגדול" בהדגשים דומים למקורות חז"ל ששאב מהם את הלכותיו, דהיינו במקרה של ים המלח - השלכה לים המלח במקום שיש צורך הלכתי לכך. ואולם בכמה מקומות הוא מדבר על ים המלח וברור לגמרי שאין הוא מתכוון לאגם הידוע בשם זה: "כיצד צובעין תכלת של צצית?... ואחר כך מביאין דם חילזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי" (הלכות צצית פ"ב ה"ב); "ויש בכרכי הים כמו צמר שגדל על האבנים שבים המלח תבניתו כתבנית הזהב והוא רך ביותר..." (הלכות כלאים פ"י ה"א). בשני אלו הכוונה כנראה לים התיכון.

31. אילן, תשנ"ז, עמ' 167. וראו גם הניסוח במדרש מאוחר: "...ומצא ירמיהו וברוך במצרים ויעלם עמו לבבל, וכששמעו היהודים אשר ישבו במצרים פחדו ורגזו וברחו לאמון מצרים, קריה נוטרה קטנה והיא קרובה לים המלח..." (איזענשטיין, תרע"ב, פרשה ד' ד"ה ובשניים, עמ' תלג).

32. למשל בנוסח הדפוסים של הבבלי נאמר: "...חבית של תרומה שנתערבה במאה חביות ונפלה אחת מהן לים המלח הותרו כולן..." (בבלי, זבחים עד ע"ב). בכל כתבי היד שבדקתי - שמונה במספר - הגרסה היא: "ונפלה אחת מהן לים הגדול", וברור שזהו גם ההיגיון הסביר של הנסיבות המשוקעות במקרה הנידון. אפשר שלדפוסים התגלגל 'ים המלח' בגין צד של נפילה שיש כאן המזכיר השלכה (ראו לעיל), ואין להוציא מכלל אפשרות שמאחורי הנוסח המוזר בדפוסים עומד נוסח שהושפע מקיום הכינוי 'ים המלח' לים התיכון.

המורים על 'השלכה לים המלח', לא נחסמה הדרך להבין באזכורי 'ים מלח' זה גם מקור מים נגיש לאין ערוך, הלא הוא הים הגדול; ואין להוציא מכלל אפשרות - הגם שהוכחה ישירה איננה קיימת - שבהקשרים מסוימים הים הגדול כונה (או הובן כ) 'ים מלח', ממש כפי שמצאנו קריאה כזו בכמה מקורות שצוינו לעיל.

במקורות אמוראיים ארץ ישראלים מצאנו 'ים המלח', או בארמית 'ימא דמילחא'. בירושלמי: "שבעה ימים סובבין את ארץ ישראל ימא רבא... ימא דמילחא..." (ירושלמי, כלאיים פ"ט, ה"ג, לב ע"ג; ודומה לו שקלים ו, ב; כתובות פי"ב, ה"ג, לה ע"ב); וכן במדרש תהלים (מזמור כד, ד"ה 'כי הוא', מהדורת בובר עמ' קג).

בתוספתא במקום אחד נאמר ימה של סדום: "...לאין הולכין - לים הגדול, ולימה של טבריה, ולימה של סדום כדי לרפאות את מימיו, שנאמר: 'וַיֵּאמֶר אֱלֹהִים הָאֵלֶּה יוֹצְאִים אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדֻמוֹנָה...' (יחזקאל מז, ח) - זה ימה של סדום, וַיֵּרְדוּ עַל הָעֲרָבָה' (שם) - זה ימה של טבריה, וַיֵּבְאוּ הַיָּמָה אֶל הַיָּמָה הַמּוֹצְאִים וְנִרְפְּאוּ הַיָּמִים' - זה הים הגדול" (תוספתא סוכה ג, ט, ליברמן עמ' 267). על רקע השימוש הנרחב במשנה ובתוספתא עצמה בשם 'ים המלח', העשוי להתפרש על דרך השימוש מעשה שגרה בהקשרים הלכתיים הנושאים אופי טכני, מצטייר השימוש היחידאי הזה כנושא אופי מליצי-ספרותי, המבליט את ההקשר הרעיוני - ריפוי המים בכוח מי המקדש. הריפוי ייעשה בימה של סדום דווקא, משום שמהפכת סדום זו נקשרת במדרש במישרין בהיווצרות ים המלח.³⁷ אם כן התיקון בים - כך רומז השימוש המיוחד בכינוי ימה של סדום - הוא-הוא תיקונה של מהפכת סדום הקדומה והגורם המתקן קשור במקדש. להלן, בדוננו בשאלת היעדר 'ים המוות' מספרות חז"ל, נרחיב בשאלת המשמעות הרעיונית של החייאת הים, ובפרק האחרון נאמר דבר מה על 'ימה של טבריה' הנזכר כאן.

בבבלי מצאנו את 'ימה של סדום' כמעין תחליף לים המלח - ימא דמילחא. כך באופן ישיר במקורות שבהם הירושלמי משתמש בכינוי 'ימא דמילחא': "ירדן יוצא ממערת פמיס, ומהלך ובימה של טבריא, ובימה של סדום..." (בבלי, בכורות נה ע"א); "ואלו הן שבעה ימים: ימה של טבריה וימה של סדום..." (בבלי, בבא בתרא עד ע"ב). ובמקורות המדברים בים המלח ומטעימים את תכונותיו: "כי אתא רב דימי אמר: מעולם לא טבע גברא בימא דסדום. אמר רב יוסף: הפוכה סדום והפוכה מילה, גברא הוא דלא טבע, כשורא טבע?...?" (בבלי, שבת קח ע"ב); "כי הא דרבינן שקיל ואזיל אחוריה דרבי ירמיה אגודא דימא דסדום" (בבלי, שבת קח ע"ב; תרגום: כזו של רבינן היה מטייל והולך אחרי רבי ירמיה על שפת ים המלח).

ייתכן ששימוש זה ב'ימה של סדום', המייחד את הבבלי, הוא מורשת התוספתא, ואולי

37. למשל במדרש הגדול בראשית, עמ' רלב. ובהקשר זה מעניינת הדרשה בבבלי, קידושין ע"א.

נתאזרח דווקא השם הספרותי הקושר את הים לסדום הקדומה במקום כבבל, שבו אין צורך להתייחס במישרין ובאופן מציאותי לים מרוחק. ראוי בהקשר זה לזכור את הנאמר במאמר שלעיל, שעולה ממנו פליאה על הים הבלתי מוכר.

במקום אחד בירושלמי מצאנו 'מי סדום': "רוחצין... אף על פי שהוא מתכוון לרפואה אבל לא במי משרה ולא במי סדום..." (ירושלמי, שבת פ"ד ה"ג, יד ע"ג).³⁸ אם כן הייחוס לסדום קיים אך לא כשם מפורש דוגמת 'ימה של סדום'.³⁹

השמות החסרים

עתה נבוא להעיר על שני שמות של ים המלח שרווחו במעגלי התרבויות הסובבים את ארץ ישראל - 'ים האספלט' ו'ים המוות', ובעיקרם חסרים במקורותינו. לדיון בשמות ה'חסרים' תרומה לעיסוק בנושא השמות ומקורם בכללותו, אך אנו נדון בשאלת היעדרם בהקשר אידאולוגי אפשרי. במעין הקדמה לדיון זה ראוי להעיר כי במפת מידבא מופיעים שני שמות אלו בצד השם המקראי החשוב 'ים המלח'.⁴⁰ להלן נציין בקצרה היכן שני השמות הללו מובאים, אך לא כעניין העומד בפני עצמו אלא כדי להצביע על היעדרם ממקורות חז"ל. כהערת פתיחה מתודולוגית נעיר כי ברי שדיון בשאלת ההיעדר שונה שוני מהותי מבדיקת שמות קיימים על רקע הקשרם; ובנקודה זו לא די באמירות מסייגות, מצמצמות ומרככות, דוגמת הצבעה על "אופיו ההשערת של הדיון המוצע", והדגשה, כי "מרובה בו השמא על הבריי", זה ברור! כהנחת יסוד נקבל כי נוכחות חזקה של שם בצד אחד של המתרגם המבדיל בין בני פלוגתא תרבותיים יוצרת אווירה מסוימת, ואפשר שאווירה זו יוצרת השראה להתנגדות לשם זה בצדו האחר של המתרגם התרבותי.

א. ים החמר?

בנקודה זו נדון בהימנעות חז"ל משימוש בשם 'ים האספלט', שמקורו בלא ספק באספלט העולה מפקידה לפקידה מקרקעית הים, והיה בימי קדם חומר יקר ערך מאין כמותו.⁴¹ השם

38. במדרש מאוחר מצאנו: "ולמקוה המים קרא ימים' - אלו ים סדום, ים סלית, ים ירמוך, ים המלח, ים הערבה, ים טבריה וים הגדול, שאע"פ שהם תחומי מי אוקיינוס הם קרויין ימים, שנאמר ולמקוה המים קרא ימים" (מדרש כונן, איזענשטיין, תרע"ה א, עמ' 255). ואולם דומה כי מדרש זה הוא שעטנו של שמות השאובים מכמה וכמה מקורות, וקשה לראות בו מקור המלמד על השימוש הפשוט בשמות הללו.

39. מעניין הצורך של רבי אשתורי הפרחי - חוקר בדורו ואיש הלכה שידיו רב לו גם בידיעת הארץ, בהסבר השם: "הרי יש לנו שמקצוע דרומי לארץ ישראל הוא ים המלח כלומר ימה של סדום..." (בלומפלד, תשי"ח יא, עמ' 378).

40. להלן, הערה 66.

41. כך למשל מאופיינים משאביה הכלכליים החשובים של קוילת סוריה: "קוילה סוריה אף שימשה מקור לכמה חומרים יקרי ערך, כגון האפרסמון, ארזי הלבנון ואספלט מים המלח" (פוקס, תשמ"ג, עמ' 20).

'ים האספלט' היה נפוץ מאוד במעגלי התרבות והשפה היוונית (מורשת התרבות היוונית היא שהכתיבה לכותבי הגאוגרפיה הערבים את ייחוס האספלט ליהודים או ליהודה),⁴² אך לא מצאנוהו בדברי חז"ל, גם לא בתרגום חוזר לעברית של 'ים האספלט' ל'ים החמר', והלוא ה'חמר' נקשר בתורה במפורש לאזור ים המלח (בראשית יד) ! מבחינת הטיעונים שיועלו בהמשך חשוב לציין כי יוסף בן מתתיהו, יהודי שחי בירושלים, שנודדו הביאוהו אל מדבר יהודה והכיר לבטח את השמות היהודיים של הים, משתמש בכתבו לנמענים בני העולם ההלניסטי בכינוי 'ים האספלט'.⁴³

מדוע שם זה איננו מופיע בספרות חז"ל, והרי יש לשער שהכירוהו? תמצית טענתנו היא כי אפשר שאין זה מקרה, ויש צד אידאולוגי בדבר. אמנם לכל תרבות דרך ייחודית משלה להעניק שמות שונים לאותו המקום הגאוגרפי, ולכאורה אין להקשות מדוע תרבות אחת מכנה אתר מסוים כך ואחרת תכנהו בכינוי אחר. ועדיין מתן השמות בתקופת חז"ל איננו נעשה במערכות מנותקות זו מזו, והמארג של יוונות ויהדות שבמרחב ארץ ישראל, הנוגעות ומתחככות זו בזו, ולא אחת אף מתעמתות אהדדי, רומז כי מתן השמות עשוי להיות מושפע גם מעמדת התרבות המתחרה.⁴⁴

על רקע זה עולה האפשרות, שכאמור איננו מתכחשים לאופייה ההשערת, שאולי חז"ל ביקשו להסתייג מטעם זה או אחר מהשימוש בשם 'ים האספלט'. לכאורה קשה להבין מדוע, שכן שימוש במילים יווניות התאזרח מאוד בלשון חכמים; אך בפשטות אפשר כי בכל הקשור לשמות גאוגרפיים נהגו אחרת. כידוע, לא תמיד זה היה מנהגם של העמים והתרבויות שרוו את השפעת העולם ההלניסטי, כפי שציין בן מתתיהו: "אחדים מן העמים שומרים עוד על השמות שנתנו על ידי המייסדים, ואחדים שינו אותם, ולפעמים החליפום בצורה שנראתה להם מובנת יותר לשכניהם. ההלנינים הם האשמים בכך: כי כשעצמו בדורות שלאחר כך נטלו לעצמם אפילו את תהילת הדורות הקודמים וקישטו את העמים בשמות שהיו מובנים להם, אף ייחסו לאלה סדר ושלטון כאילו היו צאצאיהם".⁴⁵ בן מתתיהו נדרש לסוגיה במפורש, וחכמים אולי מכללא; כך או כך הדברים משקפים

42. כך לפי ברסלבי, תשט"ז, בפרק שייחד לאספלט בעבר, עמ' 283.

43. בתרגומים הראשונים של כתביו לעברית העדיפו המתרגמים את השם המקראי 'ים המלח'. ראו על כך ביקורתו של ברסלבי, תשט"ז, עמ' 269-270. בתרגום העברי החדש למלחמת היהודים - חגי, תשכ"ד, ד, ח, עמ' 299 - מופיע כבר ה'אספלט'. מעניין ספפר יוסיון, החיבור ההיסטוריוגרפי היהודי המפורסם מימי הביניים הנשען רבות על יוסף בן מתתיהו, מתרגם 'ים החימר' (פלוסר, תשל"ט, עמ' 59, 199-200).

44. במקרא מובאת דוגמה חזקה לכך בשמות חרמון: 'צידנים' יקראו לחרמון שרין והאמרי יקראו לו שניר" (דברים ג, ט). לא כאן המקום לעסוק בפרשנות הפסוק הזה ובשאלה מדוע הביא את כל השמות, אך אין ספק שהוא מכוון למודעות כי שמות משתנים מתרבות לתרבות, ולדעתנו מודעות כזו הייתה גם נחלת חז"ל, שכמובן הכירו היטב את הפסוק.

45. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (מהדורת ש' חגי), תשכ"ד, א 121.

מודעות לשאלת שינוי השמות. והנה אצל חז"ל אין פתולמאיס אלא עכו, אין סקיתופוליס אלא בית שאן ועוד. מתברר כי במקומות ששם המקראי ידוע לא חשו חז"ל לזנוח את השם ולהמירו בשמו היווני המובהק, ומסתבר כי כך נהגו גם בנוגע לים המלח. ואם דיברנו קודם על אידאולוגיה, דומה בעינינו כי אין זה רק מכוחה של מסורת. ראיות רבות מצביעות כי חכמים ביקשו לעגן את מפת ארץ ישראל של זמנם במפת ארץ ישראל הקדומה. לשון אחר, לאמץ ככל האפשר את השמות המקראיים, ולהשתמש בהם בהתייחס למקומות שהיה חשוב בעיניהם ליצור זיקה בינם ובין השורשים המקראיים.⁴⁶ נאמנים למגמה זו, אין תמה שגם כאשר לים המלח נרתעו משימוש בשם הזה, והעדיפו על פניו את השם המקראי המובהק. כאמור, זוהי מגמה כללית, אך בהקשר הנידון אולי נתגבב לכך שמץ שמצה של הסתייגות מהאספלט עצמו, ששימש לפי דעות ידועות כחומר חניטה, ומזכיר את עולמה של מצרים. סימוכין מה לטענה זו נגלה בהימנעות מהשימוש לא רק בים האספלט אלא גם מהמונח אספלט עצמו, מהיעדר התייחסות לתופעת עליית האספלט בים המלח - תופעה המתועדת בהרחבה במקורות היווניים-רומיים,⁴⁷ וכן בהיעדר עיסוק משמעותי בחניטה - השימוש המפורסם באספלט.⁴⁸ אשר לאספלט, אין הוא נזכר בשם זה בדברי חז"ל, המדברים רק על זפת וכופר, בעודם מאמצים את המונחים בלשון מקרא.⁴⁹ הזפת והכופר שהזכירו אינם קשורים בהכרח לים המלח, ויכלו להיות מיוצרים בתהליך זיקוק (=מיצוי חומרים מתוך) עץ.⁵⁰ מכל מקום אין למיטב ידיעתי במקורות חז"ל רמז

46. הדברים בולטים במיוחד כאשר למקומות בגליל, שהיה אזור התיישבות יהודי מרכזי בתקופת האמוראים. אין כאן מקום להאריך (בכוונתי לעשות זאת במקום אחר), אך נזכיר את דוגמת ציפורי, שנשאה גם שם יווני, וחז"ל העדיפו לזהותה עם קטרון שבנחלת זבולון.

47. מעניין תיאורו הארוך והמפורט של בן מתתיהו: "במקומות רבים הוא מקיא מקרבו גושי מלח (חמר, כופר) שחורים והם נישאים על פני המים ודומים במראהם ובגודלם לשוורים כרותי ראש" (חגי, תשכ"ד ד, ח, ד). בהמשך הוא מתאר את אופן ליקוט החמר מן הים, ונשזרו בדבריו אמונות ואגדות הנוגעות לאספלט.

48. המקורות היווניים-רומיים עוסקים בתפקידו של האספלט בחניטה; ראו ברסלבי, תשט"ז, עמ' 57-59, 284-219. במקורות חז"ל נזכרת החניטה פה ושם, אך לא בהקשרים הנשענים על הריאליה או מתייחסים אליה. בעיקר בולט העדר זה בפרשנות המדרשית של סיפור מות יעקב בסוף ספר בראשית, ששם מדובר בכתוב במפורש על חניטה.

49. לסקירה קצרה על המונחים, ראו קפלן, תש"ו. מעניין שגם לא כל לשונאינו בימי הביניים נזקקו למונח אספלט. למשל ר' יונה: "ותחמרה בחמר, וזה חמר היה להם לחומר - הוא כמין זפת ונקרא בלשון ערב קפר" (ר' יונה בן ג'נאח, ספר השורשים, [מהדורת באעכר], ברלין תרנ"ו, עמ' 160), ודומה לו הרד"ק בספר השורשים, (דפוס צילום מהדורת ברלין, 1847, ירושלים תשכ"ז, עמ' 76): "[...] טיט שעושי מסיד ומחול לבנות בו, ויש אומרים שהוא כמין זפת" לעומת זאת אבן קורייש: "היא אל חמאר והיא האשפלט, והיא האספלטין, והוא סוג של זפת נובעת" (יהודה אבן קורייש, הרסאלה [מהדורת בקר], תל אביב תשמ"ד, עמ' 260).

50. קפלן, תש"ז.

כלשהו להפקת אספלט בים המלח.⁵¹ הנה כי כן חז"ל - שהיו בהם שהיטיבו להכיר את ים המלח⁵² - לא נזקקו לענייני האספלט הקשורים בו, ומסתבר (גם בלי לייחס קשר של שתיקה סביב ענייני האספלט וים האספלט) שלא העסיקום יתר על המידה.

בסקירה רחבה מעין זו ראוי לגעת בהשערה שהעלה לפני כשני דורות טור-סיני, כי השם 'ים פלשתים' המופיע בתיאור הגבולות של ספר שמות ("וַיִּשְׁתֵּי אֶת גְּבֻלְךָ מִיַּם סוּף וְעַד יַם פְּלִשְׁתִּים וּמִמְדְּבָר עַד הַנְּהָר" [שמות כג, לא]), הוא אחד משמותיו המקראיים של ים המלח; גדולה מזו - לדעתו, משם עברי מקורי זה נתגלגל שמו היווני של הים, 'ים האספלט'.⁵³ חרף חריפותו, שאיננה ניתנת להכחשה, רבות מאוד הן אבני הנגף בדרכו של טור-סיני בהסברו למשמעות השם ולהשתלשלותו, ודומה כי טיעונים אלו, שקשה מאוד להעמידם ב'מבחן ההפרכה' אינם מקובלים היום, ובפשטות אין לראות את 'ים פלשתים' של ספר שמות כשם משמותיו של ים המלח. 'ים פלשתים' הוא מן הסתם חלקו של הים התיכון הסמוך לפלשת, שב'שפת' ספר שמות עשוי לציין את הים התיכון.⁵⁴

51. לדעתי הדבר בולט במדרשים על 'הנפילה בבארות חמר'. מצד המקרא יש כאן מן הסתם התייחסות לתופעה ראלית הקשורה לאספלט, אך חז"ל לא הרחיבו מוטיב זה. במדרש: "ועמק השדים בארות בארות חמר - בירון בירון מסקן חמר" (בראשית רבה מא, ח, עמ' 412) מצטיירת לכאורה תופעה ראלית, אך תיאור זה רחוק מאוד מהתיאור המקובל של עליית האספלט על פני ים המלח, כלומר ייתכן שהכתוב בתורה התייחס לבארות הללו לצרכיו הספורתיים והרעיוניים, אך אין זה התיאור הרגיל של עליית האספלט. חז"ל הלכו בעקבות הכתוב ולא הרחיבו את התופעה למאפייניה הידועים. מעבר לזאת בעיסוק במקורות חז"ל הללו ובתרגומים על אתר מתעוררת תמיד השאלה האם חמר כוונתו בכלל לאספלט; על כך ראו צרפתי, תשנ"ב.

52. מצויות במקורות חז"ל כמה עדויות למסעות באזור ים המלח, ועדות לטיב מימיו; נזכיר שתיים מהן: "כי הא דרבין הווה שקיל ואזיל אחוריה דרב אגורא דים סדום..." (בבלי, שבת קח ע"ב), ובהמשך מתנהל דיון על סגולותיהן הרפואיות של המים, המצטייר כדיון הנשען על המציאות ומשקף את הכרתה. וראו דברי רבי חנינא באשר למרחק שבין סדום וצוער - כנראה בדרום ים המלח: "אני ראיתי את אותו המקום והוא חמשה מלין" (בבלי, פסחים צג ע"ב). יש עדויות רבות באופן יחסי להיכרות עם צוער ששכנה בחופו הדרומי-מזרחי, וממכתבי בר כוכבא ידוע שהיה יישוב יהודי בעין גדי.

53. טורטשינר, תרצ"ט. טיעונו מבוססים על החלפה - אפשרית לשיטתו - בין 'שפלת' ל'פלשת', על ההגיגון בכינוי ים נמוך כים המלח בכינוי הקשור ב'שפלת', על תקדימים בלשונות קדם המשתמשים ב'שפלת' לציון ים ועל סבירות גאוגרפית-היסטורית ש'ים פלשתים' שבתיאור הגבול הנזכר אכן מתאים לים המלח. הטיעונים הלשוניים שהציג, הגם שלעצמם וכל אחד בפני עצמו אינם קלים להפרכה, אינם מחייבים שמהלך שינוי השם אכן התרחש באופן הזה, וודאי שמבחינה היסטורית קשה מאוד להוכיח - בלשון המעטה - שבמקור השם היווני 'ים האספלט' נעוץ שם עברי.

54. ראייה מעניינת לכך בפיוט הארץ ישראלי: "מעונים מקרבה להוציא בשמך הגדול / כי שלשה נקראו בכינוי שם גדול / ניקרא פלשתים הים הגדול / והאישי משה גדול ופרעה תנין גדול" (יהלום, תשמ"ד, עמ' 176). נעלה כאן טיעון ספורתי וטיעון היסטורי: הטיעון הספורתי הוא שמדובר בשם ייחודי לספר שמות העשוי לשרת עניין סגנוני המיוחד לספר זה. בפועל, ים פלשתים יכול לייצג את הים התיכון, אך הוא בוודאי מזכיר את 'דרך ארץ פלשתים' של ספר שמות, וודאי שים סוף, כאן הכוונה מן הסתם למפרץ אילת, מזכיר באזכור המפורש ביותר את ים סוף, הידוע מיציאת מצרים. ים סוף ודרך ארץ פלשתים קשורות קשר הדוק בעלילת הספר, והכתוב קשרן לפי הפסוק שהובא למעלה גם בגבולות. בפועל, הקן המוצג כאן באמצעות שני ימים הוא קו דרומי-מערבי, והוא הגבול הרלוונטי לספרים העוסקים בבוא בני ישראל מכיוון זה אל הארץ. והטיעון ההיסטורי הוא על פי מלמט, תשכ"ה, שציין דוגמה מצרית לשימוש 'בית הגדול של כנען', וזה כנראה הבסיס שנתקצר לים פלשתים.

מכל מקום דברים אלו של טור-סיני - גם אם נערער על חשיבותם לתהליכים הממשיים של הבנת התפתחותה ההיסטורית של השפה - מעוררים למחשבה, ובעקבותיהם אני מבקש לפנות לנושא שלא עלה בדברי טור-סיני, ולהזכיר את הדרך שהציג אריסטו - מראשוני המחברים היווניים שהזכיר את ארץ ישראל ('פלסטין'). בחלק השני של 'מטראולוגיקה' בחן אריסטו את האמת בסיפורים המסופרים על 'אגם בפלסטין', ש"אם תקשור אדם או בהמה ותשליכהו לתוכו הוא יצוף ולא ישקע מתחת פני השטח, האגם הוא כה מר ומלוח עד שאין בו דג, ואם מרטיבים בגדים במימיו ומטלטלים אותם הם מתנקים".⁵⁵ ברי שמדובר בים המלח, והגם שלא כונה כאן 'ים האספלט' ולא הוזכר בהקשר לאספלט, דומה שנקרם כאן קשר ראשוני בין אפיון 'פלסטין' ובין הים המכונה במקורות היווניים 'ים האספלט'. דומה שהקשר הזה מתחזק בסקירת כותבים נוספים הקשורים למעגל התרבותי הזה.

בהקשר זה ראוי להביא עדויות נוספות של הכותבים היווניים, למשל: "קסנופילוס אומר שהאגם הקרוב ליפו לא רק שמציף כל משקל אלא שכל שנה שלישית מביא אספלט לח".⁵⁶ הנה קסנופילוס, בן המאה השלישית לפנה"ס, מקשר את יפו לאספלט של ים המלח. וכן ב'ארקטיקטורה', במאה הראשונה לפנה"ס: "בבבל ישנו אגם רחב המכונה אגם האספלט שביטומן נוזל צף עליו... ביפו שבסוריה ובערביה נומדיה יש אגמים דומים המייצרים ביטומן רב..."⁵⁷ - דומה כי המעגל הורחב; כאן מדובר על זיקה ליפו שעל ים התיכון. מבחינה גאוגרפית זו שגיאה, אך הדברים מייצגים קישור תודעתי מסוים בין הים התיכון וארץ ישראל לאספלט. אם כן, בנסיבות אלו, ש"ים האספלט" ועמו האספלט עצמו כה מפורסמים בעולם היווני-רומי, והאספלט מתקשר גם לים התוחם את הארץ ממערב, אין לפסול את האפשרות שהשם 'פלסטין' כשמה של הארץ הושפע גם ממשחק לשון כלשהו לאספלט.

אגב, די ברור שמחברים יהודים בימי הביניים, שהם כמדומה היחידים שהשתמשו במפורש בכינוי העברי 'ים פלשתיים', עשו זאת בעקבות דברי אריסטו.⁵⁸ דבר קיומו של קשר גנטי ישיר בין 'ים פלשתיים' ל'ים האספלט' רחוק מאוד מהתקבל על הדעת,⁵⁹ אך בדמיון ביניהם יש בהחלט פוטנציאל למשחק לשון, ולא מילתא זוטרתא היא.

55. שטרן, 1974, עמ' 7-6.

56. שם, עמ' 88.

57. שם, עמ' 346.

58. התיאור בספר שעשועים לר' יוסף בן מאיר זבארה: "...כי ים פלשתיים מר מאד ומליח, ואם יאסרו לאדם או לבהמה ידיהם ורגליהם וישליכום שם יצופו עליהם, לקלותם בערך אל המים המלוחים, ולא נמצאו בו דגים לרוב מליחותם" (מהד' ד' דאוידזאן, ניו ארק תרעד, עמ' 110) תואם את תיאורו של אריסטו. בתיאור של ספר שער השמים הדומה אף הוא התיאור הזה נאמר בתחילת הדין: "והשיב אריסטוטלוס להם..." (שער השמים לרבינו גרשון ב"ר שלמה אבי הרלב"ג, מאמר ראשון, ווארשא תרל"ו, עמ' 9).

59. טורטשינר, תרצ"ט, עמ' 37, ציין: "...ואולי כווננו בזה כנראה שלא מדעת לאמת היסטורית".

הנה כי כן אפשר שמשחק הלשון פלשתיים-פלסטיין-אספלט השפיע השפעה לשונית גם בתקופה ההלניסטית. אפשר שלא במקרה הדגיש אריסטו דווקא את 'ים המלח', שהוא הפריט שייצג מבחינתו את הארץ כולה, ועשוי לתרום לגיבוש שמה. כהשערה נעלה את האפשרות שגם זיקה זו לשם 'פלסטיין' הייתה עשויה לעמוד בפני חז"ל בהימנעם משימוש בשם 'ים האספלט'. השם היווני-רומי 'פלסטיין' כשמה של הארץ⁶⁰ אינו רווח בספרות חז"ל, ובא בהקשרים מיוחדים במינם.⁶¹ אך טבעי שבמסגרת הסתייגותם משמות זרים אחרים יסתייגו חז"ל גם מהשם הנכרי הזה; דמיון הצליל, ואולי הידיעה כי האספלט נקשר לפלסטיין, עשויים לעמוד ביסוד ההסתייגות משני אלו יחדיו.

ב. ים המוות?

שאלה נוספת הנוגעת בהיעדר שמות מסוימים מספרות חז"ל קשורה להימנעות מהשימוש בשם 'ים המוות'. נקדים ונאמר שאף שנושא החייאת ים המלח ביחזקאל מזו יעלה להלן שוב ושוב, אין הציור המקראי הזה מעלה במישרין את השם 'ים המוות'.⁶² אשר על כן בהיעדר השם המפורש 'ים המוות' במקרא, אפשר לטעון גם כאן לכוחה של מסורת המעדיפה את הישנים ונמנעת משימוש בשמות חדשים; ובכל זאת דומה שהימנעות זו של חז"ל משקפת מורכבות. אין ספק שהשם 'ים המוות', שהשתמשו בו בתקופה הרומית,⁶³ זכה לאימוץ רב-רושם במקורות הנוצריים בני התקופה הרומית-ביזנטית. ודוק, 'ים המלח' המקראי לא נשכח, אך בכתביהם קיימת נוכחות חזקה של 'ים המוות'.⁶⁴ מצאנו אותו אצל

60. על קורות השם ראו לואיס, תשמ"ח, עמ' 47-54; אליצור, תשל"ח, עמ' 103-108; לוביש, תשל"ח, עמ' 54-56. על ההיבט הלשוני של שימור השם ראו אליצור, תשנ"ג, עמ' 22-25.

61. "עברו כלנה וראו" - זו קטיספון. 'ולכו משם חמת רבה' - זו חמת אנטיוכא. 'ורדן גת פלשתיים' - אילין תלוליא דפלסטיני" (ויקרא רבה ה, ד"ה ד"א והוא, עמ' קה). מדרש זה מנסה לזהות (זיהוי מדרשי!) עמים חדשים עם העמים הקדומים שנזכרו בנבואת עמוס. יש צד של הסתייגות לעמים אלו, אם לא עוינות ממש. ודאי שעוינות מורגשת במדרש הבא: "שלוש שנים ומחצה הקיף אספסיאנוס את ירושלים והיו עמו ארבעה דוכסין: דוכס ערביא, דוכס דאפריקא, דוכס דאלכסנדריא, דוכס דפלסטיני..." (איכה רבה א ד"ה לא היו צריה). במאמר: "זיהוי רעב בכל הארצות" בשלש ארצות בפניקיא ובערביא ובפלסטיני..." (בראשית רבה ז, עמ' 1106) נראה לכאורה כהסבר גאוגרפי ל'כל הארצות', אך דומה שהוא מכון לארצות, ולא לתפיסה פשוטה של ארץ כנען כפלסטיני.

62. הציור שם קשור לריפוי מים, ויש לו מקבילות במקרא הקשורות בהחייאה (אלישע המרפא את מימי יריחו, משה הממתיק את מי מרה), אך לא נזכר כל רמז לים המוות.

63. ברסלבי, תשט"ז, עמ' 269-270.

64. מעניינת הערתו של ברסלבי בקשר להירונימוס: "רק פעם אחת ביהושע ג, טז, מוסיף הירונימוס או אחד ממעתיקיו בסוגרים את המלים 'ים המוות' (שם, הערה 2). אכן נמצא מי שלא הסתפק בתרגום פשוט של 'ים המלח', והוסיף 'ים המוות'.

אובסביוס,⁶⁵ במפת מידבא⁶⁶ ובספרות עולי הרגל הנוצרית.⁶⁷ אפשר כי שם זה מפרנס ציור תאולוגי מסוים הקשור לירדן: הירדן הטהור, מקום הטבילה, נפגש עם ים המוות - ניגודיות שיש בה כדי לחדד את קלסתרו החיובי של הירדן בעיניים נוצריות.⁶⁸ יתר על כן אפשר שגלומה בשימוש האינטנסיבי ב"ים המוות" התנגדות סמויה להשלכות העולות מציור ההחייאה של ים המלח ביחזקאל מזו בגין הקשר הישיר שטווה יחזקאל בין המקדש לים המלח. החייאת ים המלח תלויה אפוא במקדש, ודומה כי השם "ימה של סדום" המופיע בתוספתא (לעיל) רק בהקשר האגדי של החייאת הים מחדד מוטיב זה ומדגישו - סדום שבים נצרכת להחייאה, וזו מן המקדש תבוא!⁶⁹ למותר לציין מנקודת הראות של הנצרות, שהמסקנה כי יש תקומה למקדש וכי יהיה בו כדי לחיות ולהחיות קשה מאוד לעיכול.⁷⁰ אם כן השימוש ב"ים המוות", שיש בו כדי לקבע בתודעה את המוות הגלום בים, מנוגד ניגוד סמוי לציפייה להחייאת הים, ואין להוציא מכלל אפשרות כי ההימנעות משימוש בשם זה פועלת בכיוון ההפוך, לאמור שאין בים הזה מוות נצחי אלא מצב מאתגר המצריך את ריפוי המים, כדברי יחזקאל.

כנאמר כאן שוב ושוב, הדברים אינם יוצאים מגדר השערה, אך מעניין שיש מן המדרשים המפתחים פיתוח מעניין את מוטיב ההחייאה של יחזקאל. חשוב מאוד מבחינתנו המדרש הרואה ב"ים המוות" את כינויו של האוקיינוס הגדול, ודווקא בהקשר זה של ההחייאה:

65. "ים המלח הנקרא ים המות וים חימר בין יריחו וצוער" (מלמד, תש"י, עמ' 48).

66. הניסוח במפה: "אגם המלח והחימר הוא גם ים המות" (אבייונה, תשנ"ו, עמ' 36).

67. הנוסע מברודו: "מיריחו עד ים המות תשעה מלין. מימיו מרים מאד וכולו אין בו שום מין דג, אף לא כל ספינה..." (לימור, תשנ"ח, עמ' 36). אגריה: "ומפתח הכנסיה ראינו את המקום שבו נכנס הירדן אל ים המות" (שם, עמ' 70). "... מול ים המות" (שם, עמ' 121). אוכריס: "...ובצאתו ממנו מתנהל הוא בורם רחב ורוגע אל ים המות" (שם, עמ' 160). והדגשתו מעניינת: "...והירדן הזורם אל ים המלח המכונה עתה ים המות" (שם, עמ' 162). תאודוסיוס: "מן המקום שנטבל האדון אל ים המוות 5 מילין. זהו ים המות, שם שקעו סדום ועמורה עם שלוש האחרות אשר היו חמש הערים ליד ים המות" (שם, עמ' 188). לעומת זאת אנטונינוס משתמש בשם ים המלח (שם, עמ' 224).

68. תיאור מרשים שבוולטת בו מגמה זו מצאנו אצל נוסעים רוסיים בארץ ישראל, למשל ואסילי גאגרה: "נהר הירדן לא רחב מאוד אך תולדות גדותיו ומהיר זרמו. שתי וורסטות לפני אגם סדום נעלם במעמקי האדמה. לא נתן לו האל להתאחד עם אגם סדום כיוון שהאגם מצחין מאוד. מעל אגם סדום מיתמר עשן יומם וליילה" (רבא, תשמ"ז, עמ' 193). יונה הקטן: "סמיכים בה המים, לבנים ומלוחים ומצחינים מאוד ואין בה שום חי, כולי עץ המונחים על שפת הימה לבנים במראם אך שחורים ומצחינים מבפנים. האבנים ליד הים בוערות כמו פחם ומעלות עשן מצחין ובלתי נסבל. הירדן הקדוש נשפך אל הים מצפון..." (שם, עמ' 220). מדובר בצליינים בני המאה ה-16-17, אשר על כן אין הם נמנים עם המעגל התרבותי שעמד לנוכח חכמי ישראל בני ארץ ישראל, ולעתים התעמת עמם, אך ציור זה עשוי להתקיים גם בכתבי צליינים קדומים יותר. למשל אנטונינוס מאריך מאוד בתיאורי הטבילה בירדן שעולה מהם קדושתו, ואחר כך מציין: "מן המקום שבו יוצא הירדן מים טבריה ועד ים המלח מאה ושלושים מילין" (לימור, תשנ"ח, עמ' 226), "מים המלח אשר אליו נכנס הירדן מתחת סדום ועמורה" (שם, עמ' 224). "בים הזה לא תמצאו כל חי..." (שם, עמ' 225), וראו לעיל הערה 67.

69. על מגוון היבטים תאולוגיים של ציור מי המקדש היורדים אל ים המלח ראו פדיה, תשנ"ז.

70. ראו למשל לינדר, תשל"ט, עמ' 109-118, וכן תגובותיהם של: סטרומזה, תשל"ט; צפריר, תשל"ט.

"...וכן נקרא אוקיינוס ים המות. ועתיד הקדוש ברוך הוא לרפאתו, שנאמר "וּכְבֹּא הַיָּמָה אֶל הַיָּמָה הַמּוֹצְאִים וְנִרְפְּאוּ הַיָּמִים" (יחזקאל מז, מ) " (תנחומא חיי שרה ג; שמות רבה טו, כב). איננו רואים כמקרה גרדה את ההדגשה שהחייאת ים המוות (בנקיבה מפורשת בשמו) מתייחסת דווקא לים הגדול ולא לים המלח; מנקודת הראות של בעל המדרש, 'ים המוות' איננו ים המלח דווקא. דרשה זו משיגה שתי תוצאות, ובכך הופכת על פיה תפיסה נוצרית מסוימת - מבחינתה ים המוות איננו ים המלח, והמקדש מוצג כגורם בריפוי. מכל מקום העתקת הכינוי 'ים המוות' לאוקיינוס מחדדת לדעתנו מאוד את התפיסה בדבר מודעות יהודית לכינויו של ים המלח 'ים המוות', תפיסה המתפלמסת עמה בסמוי.

מדרש אחר הנוגע לפסוקי יחזקאל מז, מונה את סדר הפעולות שתבצענה בגאולה לעתיד לבוא:

הראשונה שהוא עתיד להאיר לעולם... השניה מוציא מים חיים מירושלים ומרפא בהם כל שיש לו מחלה... הרביעית שהם בונים כל הערים החרבות ואין מקום חרב לעולם ואפילו סדום ועמורה נבנות לעתיד לבוא... התשיעית אין עוד מות בעולם..." (שמות רבה טו, כא).

התפיסה העומדת ביסוד המקור הזה ברורה - מהמקדש יצאו חיים, פשוטו כמשמעו, ואף שים המלח לא מוזכר במפורש, ריפויין של סדום ועמורה מוזכר. אם כן מתברר שמוטיב זה של החייאה היונקת מן המקדש היה חשוב בעיני חכמים, אך בדרשם לא נזקקו לכנות את ים המלח 'ים המוות', אף על פי שלכאורה יש במוטיב זה כדי לחדד את עוצמת ההחייאה. דומה כי גם עיסוק חכמי המדרש בנחל שיזרום מן המקדש: "...אף מלאך המות אין לו רשות לעבור בתוכו..." (בבלי, יומא עז ע"ב), מעיד שיש מי שקושר את הסביבה הזו עם מוות, ואף מכנה את הים - 'ים המוות', אך גם במקרה זה מדובר במדרש על מאבק במוות לעתיד לבוא בלי לנקוב מפורשות בשם - 'ים המוות'. ואולי ראוי בהקשר זה להציג טקסט מ'ספרות הגאולה': "...ואותו אילן שתקן הקדוש ברוך הוא עומד בתוך הגן כאמור: וְעַל הַנַּחַל יַעֲלֶה עַל שְׁפָתוֹ מִזֶּה וּמִזֶּה כָּל עֵץ מֵאֲכָל לֹא יְבוֹל עָלָהוּ וְלֹא יָתֵם פְּרִי'וֹ" (יחזקאל מז, יב), וספינות באות מעין גדי ועד אגלים טעונות עושר וכבוד לצדיקיא" (ספר אליהו).⁷¹ מדובר כאן בצירוף מפורש של החייאה, שמעבר להישענות על צד ראלי אפשרי של נוכחות ספינות בים המלח (שיש לה הד במפת מידיבא),⁷² מדבר על 'עץ חיים' - במקור מושג המתקשר ל'עץ החיים' המסופוטמי מקדמת דנא השתולל במקדשים (ויש לו כמה מקבילות במקרא) - וכאן בלא ספק סמל מובהק להחייאה. אם כן זהו מוטיב של החייאה מפורשת, אך בלי שימוש במוות של 'ים המוות' כרקע.⁷³

71. אבן שמואל, תשי"ד, עמ' 49.

72. אבייונה, תשנ"ו, עמ' 36.

73. ראוי להביא בהקשר זה את ביאורו של ליברמן בתוספתא כפשוטה לסוכה (עמ' 875 ואילך). הוא מביא כמה מדרשים הרואים את עץ החיים כקשור לבאר הידועה מספר שמות שהילכה עם ישראל במדבר, ואף המתיק את המים במרה. דומה בעינינו כי התפיסה המדרשית הרואה את הבאר המפורסמת מקור המים במקדש מתייחסת בעקיפין לנוכחות עץ חיים זה ולפוטנציאל ההחייאה הנישא עמו.

ההשוואה לכינרת

התפיסה הרואה בהקפדה על שמות מסוימים לים המלח והימנעות מאחרים מעין פולמוס סמוי עם העולם הנכרי ועם הנצרות, עשויה למצוא סעד בשמות בני התקופה למקבילתו הצפונית - הכינרת. גם שם אנו מבחינים בהטיית השמות לשמות יהודיים - מקראיים וחדשים, ונציג את התופעה בקצרה.

השם המקראי של האגם הוא 'כינרת';⁷⁴ בספרות שלאחר המקרא נגלה שמות חדשים. בולט הייחוס לגנוסר - 'מי גנוסר' (מקבים א יא, סח), וכן אצל יוסף בן מתתיהו וכמה כותבים יווניים.⁷⁵ ים גנוסר נזכר פעם אחת בספרי הברית החדשה (לוקס ה, א), אך השם הנפוץ הוא 'ים הגליל'. חז"ל הכירו את השם גנוסר (משנה, מעשרות ג, ז), אך לא קיבלוהו כתחליף לכינרת: "כנרת זו גינוסר ולמה נקרא שמה כנרת, דמתיקי פירא כקלא דכינרי" (בבלי, מגילה ו ע"א; ירושלמי, מגילה פ"א ה"א, ע ע"א: "שהן מגדלות כינרים"). אם כן השם הנפוץ אצל חז"ל הוא כינרת - השם המקראי, או 'ימה של טיבריא' (תוספתא, בבא קמא ח, יח), המנציח את העיר היהודית החשובה מתקופת המשנה ואילך. אפשר אפוא להציע תהליך דומה בעיקרו - דבקות בשם מקראי או יהודי חדש, והימנעות - העשויה להיות אידאולוגית - משמות המאפיינים את העולם הנוצרי.

סיכום

הצבענו על שמות מקראיים הנשענים על הגאוגרפיה, שים המלח מצטייר מהם כשם השגרתי, והשמות 'קדמוני' ו'ערבה' פְּבָאִים בהקשרים ספרותיים מסוימים. במעבר לימי חז"ל נשאר על כנו השם 'ים המלח' ונוסף 'ימה של סדום', וגם כאן יכול להיות שמלכתחילה בא האחרון במקומו הידוע בתוספתא בהקשר ספרותי (של החייאה), ואחר כך נתאזרח גם בהקשרים אחרים. אף שים המלח מתייחס בבירור לאגם שבמזרח ארץ ישראל הידוע בשם זה, במקורות מסוימים 'ים המלח' יכול להתייחס גם לים התיכון, ואפשר ששימוש זה הורחב להקשרים הלכתיים מסוימים. השמות 'ים האספלט' ו'ים המוות', הנפוצים מאוד במעגלי התרבות שסבבו את ארץ ישראל, חסרים באוצר השמות של חז"ל. אפשר שהדבר נובע מדבקותם של חז"ל בשמות מקראיים, ואפשר כי האווירה שיצרו שמות אלו הייתה לצנינים בעיני חז"ל, כלומר פעל כאן שיקול אידאולוגי, אם כי איננו יכולים להצביע על גילויים מפורשים של התנגדות מודעת לשמות ההם. דומה כי אפשר להבחין בתופעה דומה, הגם מצומצמת בהיקפה, גם באשר לשמות הכינרת.

74. ים כנרת, תשכ"ג.

75. מרגלית, תשנ"ו.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבייונה, תשנ"ו מ' אבייונה, 'מפת מידבא - תרגום ופירושו', בתוך: (עורכים: ג' ברקאי וא' שילר), אריאל 116 (תשנ"ו), עמ' 15-62 [התפרסם לראשונה בתוך: ארץ ישראל ב (תשי"ג), עמ' 129-156].
- אביגד וידין, תשי"ז נ' אביגד וי' ידין, מגילה חיצונית לבראשית - ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ז.
- אבן שמואל, תשי"ד י' אבן שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים ותל אביב תשי"ד.
- אהרוני, תשמ"ז י' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז.
- איזענשטיין, תרע"ה י"ד איזענשטיין, אוצר מדרשים א-ב, ניוארק תרע"ה.
- אילן, תשנ"ז צ' אילן, קברי צדיקים בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ז.
- אליצור, תשל"ח י' אליצור, 'השמות פלסטיני, פלסטין, פלשתינה', לשוננו לעם כט (תשל"ח), עמ' 103-108.
- אליצור, תשנ"ג י' אליצור, שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ - הבחינה הלשונית, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ג.
- אליצור, תשס"ד ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד.
- בלומנפלד, תשי"ח י' בלומנפלד (מהדיר ופרשן), כפתור ופרח, ניו יורק תשי"ח.
- בן ג'נאח, תרנ"ו ר' יונה בן ג'נאח, ספר השורשים, ברלין תרנ"ו.
- בן-שם, תשי"ח י' בן-שם, 'על ים המלח וסביבותיו', בתוך: (עורכים: ח' בר-דרומא, ח"מ גבריהו וב"צ לוריא), ספר דים, ירושלים תשי"ח, עמ' 395-398.
- ברושי, תשכ"ה מ' ברושי, ערך: 'ים המלח', אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 692-695.
- ברסלבי, תשט"ז י' ברסלבי, הידעת את הארץ - ים המלח סביב סביב, תל אביב תשט"ז.
- גיל, תשמ"ג מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה א, תל אביב תשמ"ג.
- הורוביץ, תרפ"ג י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה א, וינה תרפ"ג.
- הראל, 1981 מ' הראל, 'קדמה, דרומה ומזרחה', מדע כה (1981), עמ' 9-11.
- טורטשינר, תרצ"ט נ"ה טורטשינר, 'ים פלשתיים', לשוננו ט (תרצ"ט), עמ' 30-37.

- יהלום, תשמ"ד
 ים כנרת, תשכ"ג
- י' יהלום, פיוטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד.
 י' אהרונ, ערך: 'ים כנרת, ים כנרת', אנציקלופדיה מקראית ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 206-207.
- לואיס, תשמ"ח
 לואיס, תשל"ח
- ב' לואיס, עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח.
 מ' לוביש, 'עוד על פלשתינה', לשוננו לעם ל (תשל"ח), עמ' 54-56.
- ש' לוינשטאם, תשכ"ה
 ש' לוינשטאם, ערך: 'יעזר', אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 712.
- לימור, תשנ"ח
 א' לימור, מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח.
- לינדר, תשל"ט
 א' לינדר, 'ירושלים בין יהדות ונצרות בתקופה הביזנטית', קתדרה 11 (תשל"ט), עמ' 109-118.
- מלמד, תשי"י
 ע"צ מלמד (מתרגם), ספר האונומסטיקון לאבסכיוס, ירושלים תשי"י.
- מלמט, תשי"ט
 א' מלמט (עורך), ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה ה (ספר בנימין מזר), ירושלים תשי"ט.
- מלמט, תשכ"ה
 א' מלמט, 'מסעותיהם של מלכי מסופוטמיה לחוף הפיניקי', מערכו של גליל, ירושלים תשכ"ה.
- מרגלית, תשנ"ו
 ע' מרגלית, 'ים כנרת על שום מה?' בית מקרא מא [ג] (תשנ"ו), עמ' 262-268.
- סטרומזה, תשל"ט
 ג' סטרומזה, 'איזו ירושלים?' קתדרה 11 (תשל"ט), עמ' 119-124.
- פדיה, תשנ"ז
 ח' פדיה, 'תמורות בקודש הקודשים מן השוליים אל המרכז', מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 53-110.
- פוקס, תשמ"ג
 ג' פוקס, 'יוון בארץ ישראל - בית שאן בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג.
- פלוסר, תשל"ט
 ד' פלוסר (מהדיר), ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט.
- צפריר, תשל"ט
 י' צפריר, 'ביטויים אנטי יהודיים כראי המאבק היהודי-נוצרי', קתדרה 11 (תשל"ט), עמ' 134-135.
- צרפתי, תשנ"ב
 גב"ע צרפתי, 'חומר וחימר', לשוננו לעם מג (תשנ"ב), עמ' 9-14.

- N. Kadmon, *Toponymy – The lore, Laws, and the Language of Geographical Names*, New York 1997
- קדמון, 1997
- י' קומלוש, המקרא באור התרגום, תל אביב תשל"ג.
- קומלוש, תשל"ג
- ד' קפלן, 'המונחים העבריים של חומרי ביטומן', לשוננו יד (תש"ו), עמ' 202-201.
- קפלן, תש"ו
- ד' קפלן, 'למחקר הטכנולוגיה של חומרי ביטומן בישראל בימי קדם', הטבע והארץ טו (תש"ז), עמ' 157-154.
- קפלן, תש"ז
- צ' קרל, תרגום השבעים לתורה, ירושלים תשל"ט.
- קרל, תשל"ט
- י' רבא, ארץ ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים, ירושלים תשמ"ז.
- רבא, תשמ"ז
- M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism I*, Jerusalem 1974
- שטרן, 1974
- פ' שמידט, 'תיאורים יהודיים של הארץ הנושבת במשך התקופה ההלניסטית והרומית', בתוך: (עורכים: א' כשר, ג' פוקס, א' רפפורט), יוון ורומא בארץ-ישראל, ירושלים 1989, עמ' 85-97.
- שמידט, 1989